

**(Celebrating Atatürk's 125 th birthday – Public Lecture, University of Ankara,
September 5, 2006)**

**Atatürk'ün 125. Doğum Yıldönümü, Anma Töreni
Ankara Üniversitesi, 5 Ekim 2006**

**“ATATÜRK,, SOYADI, MODERN TÜRK KİMLİĞİ VE BU KİMLİĞİ KORUMA
SORUMLULUĞU**

Prof. Dr. Vamık Volkan

Atatürk'ün ölümünden hemen hemen 4 sene önce, 24 Kasım 1934'te özel bir yasa Gazi Mustafa Kemal'e "Atatürk,, soyadını verdi. Bu olay Ankara radyosunda bildirilirken bir dil sürçmesi nedeniyle yayın sırasında "Anatürk,, diye okundu (Granda, 1937). Bu dil sürçmesinin bilinçdışı bir gerçekle bağlantısı olduğunu ve Türkiye halkının çoğunluğunun Mustafa Kemal'i hem bir baba hem de bir ana olarak algıladıklarını tahmin edebiliriz. Ayrıca Mustafa Kemal'in kendisinin, yıllarca süren uğraşlarından sonra Türklerin sembolik ebeveyni olduğunu "resmi,, bir şekilde, yani özel bir yasa ile ifade etmesinin zamanının geldiğini düşündüğünü de anlayabiliriz. Psikoanaliz literatüründe karizmatik liderlerin onları takip edenler tarafından hem baba hem de anne olarak algılandıkları hakkında uzun zamandan beri pek çok bilgi vardır (Abse ve Jessner, 1961; Abse ve Ulman, 1977).

Geçen sene Ankara Üniversitesi'nin 10 Kasım Atatürk'ü Anma Toplantısı'nda yaptığım "*Mustafa'yı Atatürk yapan Psikolojik Süreçler,,* başlıklı konuşmamda Atatürk'ün travmalarla dolu çocukluğunu anlatmıştım (Volkan, 2005). O kendinden büyük ve hiç görmediği üç kardeşinin ölümü nedeniyle yas tutan bir evde doğmuş, orada büyümüş ve ödipal devre sorunları ile karşılaştığı bir sürede de babasını ve kendinden sonra doğan bir

başka kardeşini de kaybetmişti. Bu kayıpların aile içinde yarattığı faciayı, bilhassa Ahmet isimli kardeşinin ölümünden sonra gelişen bir olay simgelemektedir. Ahmet ailenin Olympus dağları eteğinde, o zamanki Yunan-Osmanlı hududunda yaşadıkları dönemde, Mustafa'nın doğumundan önce ölmüştü. Ahmet'in cesedi bir kıyıya ya da bir dereye yakın bir yere gömülmüştü. Onun gömülmesini takip eden gece mezarı sel basmış ve ceset gömüldüğü yerden çıkmıştı. Cesedi yabani hayvanlar paramparça etmişlerdi. Atatürk'ün yaşayan tek kardeşi Makbule Hanım, *Tek Adam* isimli üç ciltlik kitabın yazarı Şevket Süreyya Aydemir'le (Aydemir, 1969) yaptığı konuşmalarda, Mustafa Kemal'in küçüklüğünde Ahmet'in cesedinin vahşi hayvanlar tarafından parçalanışının trajik öyküsünün aile içinde pek çok kez anlatıldığını söylemiştir (Volkan'ın Aydemir ile görüşmeleri, Kasım 20 ve Aralık 13, 1974).

Küçük Mustafa ölen kardeşlerinin kaderini yaşamaktan ve kronik bir şekilde yas tutmakta olan bir anneye sahip olmaktan kendini korumak amacıyla kendi iç gücüne dönmüştü. Çocuk zeki ise kendi iç gücüne dönüş “erken olgunlaşma,, ile sonuçlanabilir (Modell, 1976, Volkan ve Ast, 1994). Princeton Üniversitesi'nde tarih profesörü olan Norman Itzkowitz ile yaptığımız araştırmada (Volkan ve Itzkowitz, 1984), küçük Mustafa'nın erken olgunlaşma ile kendine güveninin arttığını ve bu güvenin de gelişmekte olan kişiliğinin temelini oluşturduğunu anlattık. Küçük Mustafa kendini kronik olarak yas tutan annesinin kurtarıcısı olarak algılamış ve kurtarıcılık ve onarıcılık, yani ebeveynlik, onun güven dolu kişilik yapısının en önemli karakterleri olmuştu. Daha sonra ise kurtarma ve onarma dürtülerini Osmanlı devrinin sonlarına doğru halkın yaşamaya başladığı ıstırapı yok etmek ve yeni Türkiye'yi onurlu ve bağımsız bir ülke olarak yaratmak için kullanmıştı. Böylece yeni Türkiye için sembolik olarak anne ve babalık yapmıştı. 24 Kasım 1934'te aldığı soyadı ile yeni Türkiye için üstlendiği ebeveynlik rolünün “resmi,, bir şekilde kabul edilmesini bence bilinçli olarak arzu etmişti.

Geçen seneki konuşmamda Atatürk'ün çocukluğunu anlatmıştım. Bugünkü konuşmamda ise Atatürk'ün çocukluğuna değil, tam aksine, onun yaşamının son yıllarına odaklanacağım. Mustafa Kemal'in “resmi,, olarak Atatürk/Anatürk oluşundan sonra Türkiye halkının, yani sembolik olarak evlatlarının, ne gibi bir kimliğe sahip olduklarını

göstermeye çalışan misallerden söz edeceğim. Bu kimliğin en önemli ve asla değişmesini istemediği yapı taşları, Türkiye halkının dinde bağınazca tutumlara asla yer vermeyen, bilime dönük ve laikliğin ve demokrasinin temel olduğu modern bir uygarlığa sahip olmasıydı. Böyle bir kimlik isteğinin en derinlerinde yatan psikolojik neden Atatürk'ün Allah'tan medet bekleyen kronik yas içindeki anne imgesini, facialarla dolu çocukluk ortamını ve daha sonra da facialarla dolu Osmanlı tarihinin en trajik son dönemlerini değiştirmektir. Tabii ki tek başına böyle psikolojik dürtülerin oluşu bir "büyük adam,"ın ortaya çıkmasına neden olmaz. Atatürk'ün zekası, yüceltme (*sublimation*) yapabilme potansiyeli, gerçekleri iyice anlaması ve yaşadığı ortam ile birlikte bu psikolojik dürtüleri, çok iyi bildiğimiz tarihi olayların gelişmesinde rol oynamışlardır. Onun "evlatları,, keder içinde olmayan, yobazlığı çözüm olarak görmeyen, onurlu kişiler olacaklardı. Yeni Türkiye hükümeti tarafından kabul edilen kanunlar, yeni öğretim metodları, alfabe ve kıyafet değişiklikleri gibi somut semboller yukarıda sözünü ettiğim en önemli yeni Türk kimliği karakterlerini destekliyordu. Mustafa Kemal yeni Türk kimliğini Türkiye halkına benimsetmek için İstiklal Savaşı sırasında ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra çok çalışmıştı. Ölümünden 4 sene önce yeni Türk kimliğinin eski bir ağaca yapılan aşının tutması gibi tuttuğunu sezerek, aşılana yerden çıkan dalların başka türlü meyveler verdiğini hem millete hem de Türkiye dışındakilere göstermek istemişti.

Bu konuşmamda Mustafa Kemal'in Atatürk soyadını aldıktan sonra yaşamının son yıllarında yaşanan, yeni Türk kimliği ile ilgili düşünce ve hareketlerini gösteren üç örnek üzerinde duracağım. Bu örnekleri çok iyi bilinenler arasından seçmek yerine, onun kişilik yapısını daha yakından gösteren örnekler arasından seçtim. Ölümünden önce ve sonra, halk arasında genel olarak Atatürk, sanki insandıışı bir varlıkmiş gibi algılanmıştı. Itzkowitz ile yazdığımız "*Ölümsüz Atatürk,,* kitabında (Volkan ve Itzkowitz, 1984) Atatürk'ün bir insan olduğunu anlattık. Sayın Rauf Denktaş'ın kitabı okuduktan sonra bana yazdığı mektupta da dediği gibi "Atatürk'ün bir insan olduğunu keşfetmek,,... onun başarılarına "daha büyük bir anlam ve ihtişam,, kazandırmıştır (Volkan, 2005, s.11). Üç örneğim şunlardır:

- 1- Atatürk soyadının resmi olarak kabulünden sonraki olaylar,
- 2- Küçük Ülkü' nün evlatlık edinilmesi,
- 3- İran Şahı Rıza Pehlevi' nin 1934' te yaptığı Türkiye ziyareti.

Ölümünden 68 sene sonra, bugünkü Türkiye' de, Atatürk' ün Türkiye halkının kimliği hakkındaki vizyonu başka vizyonlarla karşılaştırılmaktadır. Bu karşılaştırma çok önemli bazı soruların acil olarak sorulması sorumluluğunu ortaya koyar. Konuşmamı bu sorumluluk üzerine odaklanarak bitireceğim.

Arındırma

Tekrar 24 Kasım 1934' e dönüp bu tarihten sonra Atatürk' ün yaşamının son 4 senesinde gelişen bu üç örneği gözden geçirmeden önce bir noktaya değinmek istiyorum. Bir politik liderin düşüncelerini ve hareketlerini psikopolitik yönden incelerken, o liderin yaşamı sırasında içinde bulunduğu ortamı ve tarihi süreçleri göz önünde bulundurmalıyız. Onyıllar veya asırlar önce yaşayan bir liderin davranışları, o zamanın tarihi durumuna göre olumlu veya olumsuz olarak görülmelidir. Onyıllar veya asırlar öncesinde ortaya konan düşünceler veya hareketler, şimdiki dünya anlayışımıza ve dünya olaylarının gerektirdiği davranışlara uymayabilir. Atatürk' ün politik yaşamı bir imparatorluğun çöküşü, bir bağımsızlık savaşı, binlerce kişinin ölümü, akla hayale gelmeyen facialar ve tüm bunlardan sonraki uyum sürecine denk gelmekteydi. Türkiye halkı paylaşılmış büyük kederlerin ve değişikliklerin ardından “ şimdi biz kimiz? ,, sorusu ile karşı karşıyaydı.

Büyük bir grup, mesela bir millet, sarsıcı tarihi olaylardan sonra “şimdi biz kimiz?,, sorusu ile karşı karşıya geldiği zaman, bu grupta arındırma (*purification*) diye isimlendirdiğim bir süreç ortaya çıkar (Volkan, 2000, 2006). Ben son 30 sene içinde yaptığım araştırmalarda Sovyet Birliği, Baltık Cumhuriyetleri, Gürcistan, Arnavutluk ve Kuzey Kıbrıs gibi büyük grupların “şimdi biz kimiz?,, sorusu ortaya çıktığı durumlardan sonra arındırma yaptıklarını gözlemlemiştir. Arındırmayı anlamak için eski, yıpranmış ve grubun, sanki grup bir kişiymiş gibi giydiği ve grubun kimliğini simgeleyen bir palto düşününüz. Halk bu paltoyu alır ve üzerinde birikmiş tozları silkeleyip atar, yırtık yerleri

diker, düğme yerlerini değiştirir, yeni cepler yapar ve kısaca paltoyu yeni bir biçime sokar. Bir başka deyişle büyük grup kimliği değişir ve yeni kimlik için palto üzerine dikilecek yeni semboller aranır. Mesela yeni Türk Cumhuriyeti'nde fes ve Arapça harfler atılmış, onların yerine şapka ve Latin harfleri gelmişti. Eski bir ağaca aş yapılması yalnızca liderin isteğine bağlı bir seçim değildir, halkta da böyle bir aşının yapılması için uygun bir ortam olmalıdır.

Tarihte çeşitli arındırma süreçleri vardır. Böyle süreçler alfabeyi, köy isimleri veya sokak isimlerini değiştirmekten etnik temizliğe kadar değişir. Yani eskimiş palto sallandığı zaman üzerinden ne gibi şeylerin atılacağı, hem paltonun durumuna hem de o paltoyu kimlerin temizleyeceğine ve giyeceğine bağlıdır. Eski Yugoslavya'nın çöküşünden ve Sırp'ların "şimdi biz kimiz?," sorusu ile karşı karşıya gelmelerinden sonra Slobodan Milošević'in başkanlığı altında oluşan arındırma, bir etnik temizlik olarak, çok kötüydü (Volkan, 1997). Bu nedenle Atatürk'ün desteklediği arındırmanın uygarlığa dönük ve onarıcı nitelikli süreçleri içerdiğini unutmayalım.

Atatürk soyadının resmi olarak kabulünden hemen sonraki olaylar ve bu olayların kişisel ve toplumsal "arındırma,,yı yansıttığı:

Mustafa Kemal'e "Atatürk,, ismini veren özel yasanın çıkışından iki ay kadar sonra, 17 Aralık 1934'te diğer bir yasa Atatürk ismi veya bundan türetilen bir kelimenin başkası tarafından kullanımını yasakladı. Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Hanım'a "Atatürk,, soyadı verilmedi. Ona "Atadan,, soyadı verildi. Daha sonra, 19 Mayıs'ın Atatürk'ün doğum günü olarak ilan edilmesi üzerinde duruldu. Böylece Atatürk'ün yaşamının amacının Türkiye'yi kurtarmak olduğu bir defa daha gösterilecekti. Atatürk'ün kendisi de bunu istemişti. Atatürk yabancı bir ansiklopedi için kendisi hakkında biyografik bir metin hazırlayan bir yazara doğum tarihini 19 Mayıs olarak vermişti (Afetinan, 1971). Atatürk soyadı ile ismine bir ekleme yaptığı sıralarda Kemal'i de Kamal'a çevirmeyi düşündü. Bunun nedeni onun için çok açıktı. Kemal Arapça kökenliydi ve ismi saf Türkçe olmalıydı. Bir ara "Kamal,, ismiyle basılmış bir kartı bile vardı (Granda, 1973). Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi duvarındaki bir kitabede ismi Kamal olarak verilmişti. (Bu

kitabenin hala var olup olmadığını bilmiyorum). En sonunda Kemal ismini değiştirmek pratikte uygun olmadı. Bunun yerine Atatürk imzasını Kemal Atatürk olarak atmaktan vazgeçti ve K. Atatürk olarak atmaya başladı. Yani Kemal ismi paltoya yerleşmiş bir tozmuş gibi silkelenip atıldı ve “K. ., harfi tozun daha önce bıraktığı bir leke gibi kaldı. Neden yeni Türkiye’nin kurucusu ve lideri böyle küçük ve belki de garip görünen semboller için kafa yormuştu? Çünkü bu semboller hem kendinin hem de yeni Türkiye’nin arındırma sürecinin bir parçasıydı. Arapça’yı isminden kaldırmak istemesi Araplar’a karşı duyduğu bir küçümsemeden ileri gelmiyordu. Norman Itzkowitz’le beraber yaptığımız psikobiyografik araştırmada, Atatürk için Arapça’nın genel olarak son yüzyıllardaki Osmanlı düşüncesini ve halkı modernleşmekten geri tutan zihniyeti ve dini yobazlığı simgelediğini anlatmıştık (Volkan ve Itzkowitz, 1984). Mustafa Kemal’in “resmi,, olarak Atatürk ismini almasından önce dindeki bağınazlığın ortadan kalkması ve yeni Türkiye’nin modernleşmesi için yaptığı şeyler sayısızdır ve bunların çoğunu biliyoruz. Bunları burada tekrarlamayacağım. “Resmi” olarak Türkiye’nin sembolik ebeveyni olunca modernleşmeyi Kemal ismini değiştirmekle kristalize etmek istediğini düşünebiliriz.

Küçük Ülkü’ nün evlatlık edinilmesi ve ülküleştirilmiş yeni Türk kimliği

Atatürk cumhurbaşkanlığının ilk yıllarında, bence kendine en yakın kadın olan Fikriye Hanım’ın intiharının ve Latife Hanım’dan boşanmasının ardından, bir kaç kız çocuğunu evlat edindi. Gerçekte annesi Zübeyde Hanım’ın hayatta olduğu sıralarda bir erkek çocuğu, Abdurrahim’i de evlat edinmiş ve onu annesinin yanına vermişti. Bir de Afife isminde 6 yaşındaki bir kızı da Zübeyde Hanım’ın himayesine vermiş ve bu kız evlenene kadar İstanbul’da ailesinin yanında yaşamıştı. Cumhurbaşkanlığı sırasında Sabiha, Rukiye, Afet, Nebile, Bülent, Sabriye ve Zehra isimli genç kızları evlat edinmişti. Bu konuşmamda Atatürk’ün evlat edindiği çocukların özel hayatlarını anlatmayacağım. Konuşmam açısından önemli olan Atatürk’ün evlat edinme isteğinin altında yatan ve yeni Türkiye kimliğinin oluşumu ile ilgili olduğunu düşündüğüm psikolojik süreçtir. Geçen sene 10 Kasım’da yaptığım konuşmada (Volkan, 2005) ve biraz önce yukarıda tekrar fakat kısaca anlattığım gibi, yas tutan annesini ve sonra da yas tutan milleti kurtama ve onarma

görevlerini kişiliğinin içinde tutan Mustafa Kemal, kendini yeni Türkiye'nin ebeveyni olarak algılayınca (hem bilinç dışında ve hem de bilinçli olarak) Türkiye halkı onun "çocukları" oldu. Bu nedenle evlatlıkların tüm Türkiye halkını simgelediğini düşünebiliriz. Yeni Türkiye'nin kimliğinin nasıl olmasını istediğini, evlatlıklarında geliştirmek istediği kimlikte açıkça görebiliriz.

Norman Itzkovitz'le "*Ölümsüz Atatürk*" kitabını yazarken Aralık 1974'te Profesör Afetinan gibi Atatürk'ün evlatları arasında en iyi tanınanlardan biri olan merhum Sabiha Gökçen ile onun evinde birkaç defa buluşup uzun uzun söyleşiler yapma fırsatım olmuştu. Sabiha, Mustafa Kemal ile 1925'te ilk karşılaştığı zaman 12 yaşında öksüz bir kızdı. Bursa'ya gelen ve ağabeyinin evine yakın bir evde kalmakta olan büyük adamı görmek için Mustafa Kemal'in kaldığı evin bahçesine atlama cüretkarlığını göstermişti. Yıllar sonra bana Mustafa Kemal'in onun geleceğini "kendi elleriyle biçimlendirme" isteğinin daha ilk karşılaşmalarında açıkça hissedilir olduğunu söylemişti; yaşamda birine karşı hemen o anda hissedilen koruyucu, yaratıcı, anaç bir duygunun varlığından burada söz edebiliriz (Volkan ve Itzkowitz, s. 345).

Sabiha Hanım'dan Atatürk'ün geleceğin Türk nesillerine nasıl bir kimlik vermek istediğini iyice öğrendim. Bu isteğin altında Atatürk'ün çocukluk psikolojisinin etkileri vardır. Bilinçdışıdaki kendi travmatik yas tutan anne-küçük oğul ilişkisini, geleceği parlak olan ebeveyn-evlatlık kızlar ilişkisine çevirmişti. Çocuklukta yaşadığı travmayı böylece yüceltmiş ve onarıcı bir şekle dönüştürmüştü. Evlatlık kızlarını modern, yas tutmayan kişiler olarak geliştirmek istediği çok açıktır. Türkiye kadınlarını eski kısıtlayıcı toplumun boyunduruğundan kurtaracak yasal düzenlemeleri gerçekleştirmesine paralel olan evlat edindiği kızlara karşı geliştirdiği kişisel ilgiyi Sabiha Hanım'dan dinledim. Atatürk Sabiha'ya ve diğer evlatlık kızlarına daima gülümsemelerini tavsiye ederdi. Onlarda yas tutmanın bir görüntüsü olmamalıydı.

Mustafa Kemal Atatürk soyadını aldıktan sonra Ülkü'yü evlat edindi. Ülkü'yü evlatlık edinmesinin ve Ülkü ile olan ilişkisinin öykülerinde onun Türk kimliğine vermek istediği

karakteri açıkça görebiliriz. Burada üstünde durmak istediğim nokta Atatürk'ün bebek Ülkü'yü daha görmeden ona bu görkemli ismi vermesi ve onu bir evlat gibi algılamasıdır.

Ülkü, Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım'ın yanında çalışan Vasfiye isimli bir kadının kızıydı. Zübeyde Hanım ölünce Vasfiye, Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Hanım'ın yanında kalmıştı. Bir gün ansızın evi terketmişti. Nereye gittiğini kimse bilmiyordu. 1930'da bir gün Dolmabahçe Sarayı'nda ortaya çıkıp Mustafa Kemal'in yaverlerine acıklı hikayesini anlattı (Granda, 1973). Makbule Hanım'ı terkettikten sonra evlenmişti. Fakat kocasının aslında bir karısı vardı ve bu nedenle bir kuma durumuna düşmüştü. Keder içinde yaşıyordu. Vasfiye'nin döndüğünü duyunca Mustafa Kemal, ona cumhurbaşkanlığı köşkünde iş verdi. Vasfiye yardımcı personellerin arasına katıldı ve bir zaman sonra tekrar evlendi.

Atatürk Vasfiye'nin bir kızı olduğunu öğrenince bebeğe Ülkü isminin verilmesini emretti. Küçük kızı ilk kez iki aylıkken gördü ve ondan çok hoşlandı. Ülkü bir buçuk yaşındayken bir İstanbul gezisi sırasında Atatürk Ülkü'nün kendisine getirilmesini istedi ve o günden sonra da Ülkü'yü her yere beraberinde götürmeye başladı. Hatırlayacağımız gibi bu sırada Atatürk ömrünün son yıllarını yaşıyordu. Sağlığı kötüleşmeye başlayınca Ülkü'nün refakatini, kendi etrafındaki Türk büyüklerininine ve kendini ziyarete gelen yabancı liderlerininine tercih etti. Bu konuda *“Çocukları çok severiz. Çünkü çocuklar bizim devamımızdır. Her çocukta biz, ebediyete doğru uzanıp gitme isteğini buluruz,,* diyecekti (Granda, 1973, s.317). Burada *“Ey Türk Gençliği,,* ile başlayan güçlü hitabesinde Türkiye Cumhuriyeti'ni ilelebet muhafaza ve müdafaa görevini Türk gençliğine verdiğini hatırlamamız gerekiyor (Atatürk, 1927, s.723-724). İzmir'deki suikast planının ortaya çıkmasının ardından, kendisi öldükten ve *“naçiz vücudu,,* gömüldükten sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nin, yani *“çocuğunun,,* ilelebet yaşamaya devam edeceğini söylediğini de biliyoruz.

Atatürk'te (bilinçdışında) bir ölümsüzlük inancı vardı. Bunun psikolojik başlangıç noktasını da çocukluğunda bulabiliriz. Annesinin küçük Mustafa'nın, kardeşleri gibi öleceğini düşünmesi ve Mustafa'nın eğer ölümsüz olursa annesinin yasının sona

ereceğini algılaması birbiri içine karışmış ve Mustafa'da bilinçdışı bir ölümsüzlük fantezisi geliştirmişti. Psikoanalist George Pollock ölümsüzlük temasını incelemiş ve ölümsüzlük inancı olan bir politik liderin kişisel psikolojisinin toplum psikolojisini nasıl etkilediğini dile getirmiştir. Pollock şunları söyler:

“Ölümsüzlük inancı, geleneksel olarak, bireyin ölümünden sonra şu ya da bu biçim içinde yaşamaya devam etmesini ifade eder. Bununla birlikte, bu inanç, belli bir toplumsal, ekonomik, siyasal örgütlenmenin ebediliğini kapsayacak şekilde genişletilebilir... Bireysel ölümün toplumsal devrimin sürekliliği aracılığıyla aşılmasının yanı sıra, kişisel ve tarihsel süreklilik de söz konusudur... Dolayısıyla, ölümsüzlük, bireyin daha geniş, ülküleştirilmiş bir toplumsal sistemle bütünleşmesi olarak görülebilir, bireyin fizyolojik ölümünden sonra ideolojik olarak yaşamını sürdürdüğü bir ütopyayla bütünleşmesi olarak görülebilir.” (Pollock 1975, s. 347-348).

Atatürk yeni Türkiye kimliğinin *ülküleştirilmiş* ve modernleştirilmiş bir sistem olarak ilelebet yaşayacağını düşünmüştü. O öldükten sonra da Türkiye halkının çoğu onu “Ölümsüz Atatürk” olarak algılamıştı. Atatürk'ün kendi yaratıcılığı ve geliştirdiğini ümit ettiği Türk kimliği, küçük Ülkü ile olan ilişkisine yansımıştı. Ülkü'yü Türk kimliğinin etten kemikten bir simgesi olarak görmüştü. Ülkü'nün nasıl yetiştirileceği üzerine bir yöntem geliştirmişti. Ülkü'de, öteki evlatlık kızlarından da istediği gibi, yas tutma ve ağlama olmayacaktı. Bu nedenle küçük Ülkü için her türlü zevk ve hoşya gidecek şeylerin bulunduğu ve bu özelliği ile, Mustafa'nın annesinin kronik bir şekilde yas tutmanın acısı nedeniyle kendisini (psikolojik olarak) ihmal ettiği evle taban tabana zıt bir ev yarattı. (Bu konuşmamda Ülkü'nün bu şekilde yetiştirilmesinin ve Atatürk ölünce onun dünyasının da kayboluşunun Ülkü erişkinliğe ulaştığı zaman ortaya çıkaracağı zorluklardan bahsetmiyorum).

Julien Bryan isimli bir kişi Atatürk ve küçük Ülkü'nün beraber oynarlarken filmlerini çekti. Bu filmler Amerika'ya gönderildi ve Türkiye'ye gelecek Amerikan diplomatlarına ve eşlerine gösterildi. Böylece Türkiye'ye gelecek bu kişilere yeni Türkler'in nasıl insanlar olduğu ve onların kimliğinin eski Osmanlı kimliğinden nasıl farklı olduğu

hakkında bir fikir verilecekti. Bu filmlerin o zamanki Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı olan Franklin D. Roosevelt'e de gösterildiğini biliyoruz (Volkan ve Itzkowitz, 1984). Atatürk Roosevelt'e pul koleksiyonu için Türk posta pulları gönderiyordu. Bir defasında Roosevelt aldığı posta pulları için Atatürk'e bir teşekkür mektubu gönderdiğinde Türkiye'nin Cumhurbaşkanı'nı Ülkü ile oynarken gösteren filmleri seyretmekten hoşnutluk duyduğunu yazdı (Borak, 1970). Atatürk'ün yabancı liderlere yeni Türk kimliğini gösterme isteğini bu olay da anlatmaktadır.

Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti ve ilk Türk operası

Atatürk modernleştirilmiş yeni Türk kimliğini yalnız ABD Başkanı Roosevelt'e değil, diğer ülkelerin liderlerine de göstermek istiyordu. Konuşmamın bu kısmında Atatürk'ün kendini ziyarete gelen tüm yabancı liderlere veya diğer önemli kişilere genel olarak "dünya medeniyet seviyesine" yükselmekte olan Türkiye'yi nasıl tanıtmak istediği üzerinde durmayacağım. Atatürk'ün Türkiye'yi Müslüman dünyasına da bir örnek olarak göstermek istemesi üzerinde duracağım.

Hint Müslümanları Türkiye'yi İstiklal Savaşı sırasında desteklemişlerdi. Fakat onlar Mustafa Kemal'in Hristiyanlara karşı bir cihad başlattığını düşünüyorlar ve bu nedenle destekliyorlardı. Türkiye'de halifelik ortadan kalkınca Hindistan'ın Şii Müslümanları bile halifelikle ilgilenmişlerdi. Onların iki lideri, Ağa Han ve Emir Ali Türk hükümetine mektup gönderdiler ve halifeliğin kaldırılışının Sünni kardeşlerini kötü etkilediklerini beyan ettiler (Mortimer, 1982). Halifeliğin kaldırılışı ve laiklik, Müslüman dünyasında genel olarak bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Fakat bunun yanında Atatürk'ü ve yeni Türkiye'yi örnek alarak Müslüman dünyası için yeni bir vizyonun varlığına inanan Müslümanlar da vardı. Afganistan Kralı Emanullah Han ve eşi 20 Mayıs 1928'de Mustafa Kemal'i ziyaret için Ankara'ya geldiler. Afgan Kralı Atatürk'ün bir takipçisi haline geldi. Daha sonra, artık kral değilken, Atatürk'ün cenaze törenine katıldığı zaman göz yaşlarını tutamamıştı. Atatürk'ü başka Müslüman liderler de ziyaret etti. Bunlar arasında Irak Kralı Faysal, Ürdün Emiri Abdullah ve İran Şahı Rıza Pehlevi de vardı. Rıza Pehlevi'nin ziyareti hakkında aşağıda daha geniş bilgi vereceğim. Atatürk'ün

ölümünden çok sonra Mısır'ın cumhurbaşkanı olan Enver Sadat'ın büyürken yatak odasının duvarında Atatürk'ün resmi vardı. Enver Sadat Atatürk'ün yaptıklarından çok etkilendiğini ve bunun kendi politik hayatına yol gösterdiğini yazmıştır (El Sadat, 1979).

İran Şahı Rıza Pehlevi Türkiye'yi 1934'de ziyaret etti. Atatürk batılılaşmanın ve modernleşmenin Türkiye'ye neler getirdiğini ve yeni Türk kimliğini Şah'a göstermek için sabırsızlanıyordu. Atatürk gençliğinde 14 Ekim 1913 ile 7 Kasım 1914 tarihleri arasında Bulgaristan'dayken, Bulgar Kralı Ferdinand'ın bir maskeli balo ve göz kamaştırıcı resepsiyonda ev sahipliği yapmasının ve bir diğer münasebetle şaşaalı bir biçimde operaya gelişinin üzerinde yaptığı etkiyi hiç unutmamıştı. Şimdi İran Şahı'na Türkiye'nin de tüm ihtişamıyla bir operaya sahip olduğunu göstermeye karar verdi. O günlerde olup bitenleri Atatürk'ün arkadaşı Nuri Conker'in kızı bayan Kıymet Tesal'dan öğrendim (Volkan'ın Tesal ile görüşmesi, Mayıs 13, 1975).

İlk Türk operasının ismi "Özsoy,, du. Bu operada Şii İranlılar'la Sunni Türkler'in mezhep bakımından ayrı oldukları halde kültürel açıdan kardeş oldukları anlatılıyordu. O sıralarda Paris'ten henüz dönmüş genç bir müzisyen, Ahmet Adnan Saygun, bu operanın müziğini bestelemekle görevlendirildi. Nuri Conker'in kızı o zamanlar sadece 15 yaşındaydı. Mustafa Kemal Nuri Conker'i Selanik sokaklarında çember çevirdikleri çocukluk günlerinden beri tanıyordu. Nuri'nin üç erkek ve bir kız çocuğu, Kıymet vardı. Ankara'da iken Mustafa Kemal ve Nuri çok defa sabaha doğru at üstünde şimdi Anıtkabir'in bulunduğu tepede dolaşırlar ve ondan sonra kahvaltı için Nuri'nin evine giderlerdi. Atatürk 15 yaşındaki Kıymet'i operada kızlar korosunu yönetmek için seçti. Operayı hazırlamak ve sahneye koymak için yalnız birkaç ay vardı. Atatürk hemen hergün Ankara Halkevi'ne gelip operanın her noktası ile ilgileniyordu. Bu arada Kıymet'in Ahmet Adnan Saygun'a karşı olan hayranlığı her geçen gün artıyordu. Ahmet Adnan Saygun'un müzisyen olmaktan ziyade yönetici olan orkestra şefinden daha iyi bir şef olacağını düşündü. Utangaçlığı bir kenara atarak, Atatürk'e orkestrayı Ahmet Adnan Saygun'un idare etmesi teklifini sundu. En sonunda Atatürk bunu kabul etti ve yeni Türk kimliğini temsil eden genç Türk müzisyeni ve bestekarı ilk Türk operasını yönetme şerefini elde etti.

Bugün anlatıldığında bu öykü de, yukarıda anlattığım Atatürk soyadı alındıktan sonra gelişen olaylar gibi, biraz garip ve belki de tuhaf görünebilir. Fakat, Atatürk'ün yeni Türk kimliğinin yaratıldığı ve başkalarına gösterilebileceği inancını göz önünde tutarsak ilk Türk operasının sahneye konuluş öyküsünde de Atatürk'ün bir ebeveynmiş gibi yeni Türk kimliğine yaptığı duygusal yatırımı gözlemlemiş oluruz.

Şah Türkiye'yi ziyareti sırasında İstanbul'a da gitti ve orada oryantal bir şekilde ağırlandı. Fakat genel olarak Şah batılılaşmayla ilgili pek çok fikirle İran'a döndü ve laikleşme konusunda Atatürk'ü taklit etmeye çalıştı. Şah İran'da laik okul sistemi kurdu, 30 kadar yeni öğretmen okulu açtı. Ayrıca veterinerlik, teknik okullar ve tarım okulları da açıldı. Enterasan olan kıyafet hususunda Atatürk'ü bile geçmesi ve kadınların yüzlerini kapamalarını kanuni olarak yasaklamasıydı (Mortimer, 1982). Fakat Şah dini ve devleti Atatürk'ün yaptığı gibi tamamiyle ayırmadı. Atatürk'ten sonra hükümetin başına geçen İsmet İnönü Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'ndan uzak tuttu. Buna karşılık İran önce İngilizler ve sonra Rusya tarafından işgal edilmiş ve Şah Rıza Pehlevi sürgüne gönderilmişti. Daha sonra Rıza Şah'ın oğlu İran'ın başına geldi, fakat en sonunda ulema İran'ı dini bir devlet haline getirdi. Bugünkü İran'daki durumu hepimiz biliyoruz. Bu arada Atatürk hayranı olan Enver Sadat'ın da dine aykırı birisi olarak algılandığını ve Mısır'da dinciler tarafından öldürüldüğünü unutmamalıyız. Atatürk yeni Türk kimliği gibi yeni kimliklerin başka Müslüman ülkelerde de gelişebileceğini düşünmüş olabilse de onun Türkiye'de yapabildikleri diğer Müslüman ülkelerde yapılamadı.

Modernleşme

Modernleşme Atatürk'ün yeni Türk kimliğine kazandırmak istediği bir karakter olduğu için bu kavramın neyi ifade ettiğini açıklamam gerekiyor. Açıklamam kısa ve tabii ki yetersiz kalacak. Modernleşme yalnız klasik Yunan uygarlığına, örneğin Aristoteles'in yazdıklarına kadar uzanan zamanı kapsayan sürede ortaya çıkan düşüncelerle gelişmemiştir. Bu kavramın anlamı ve özellikleri daha çok sarsıcı ve büyük tarihi olaylara

karşı Batı dünyasının değişik yerlerinde toplumun verdiği tepkilere ve bu tür olayların ardından gelişen geleneklere dayanır.

Batı tarihi genel olarak üç bölüme ayrılır: Eski Dönem, Ortaçağ Dönemi ve Modern Dönem. Batı tarihinin Eski Dönemi Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması ile sona erer. Ortaçağ Dönemi "Karanlık Zamanlar" ("*Dark Ages*") olarak bilinir. Modern Batı tarihi ise 15. ve 16. yüzyıllarda İtalya'daki Rönesans ve 16. yüzyılda Avrupa'nın çeşitli yerlerinde gerçekleşen Reformasyon'la başlar. (Reformasyon Roma Kilisesi'ndeki bölünme ve Avrupa'nın bazı yerlerinde, örneğin Kuzey Almanya, İsviçre, Hollanda, Danimarka, İsveç, İskoçya ve İngiltere'de, Papa'nın otoritesine baş kaldırma girişimleri için kullanılan bir terimdir.) Batı tarihinin Modern Dönem'indeki süreçlere modernleşme adı verilir. Modernleşme 17. yüzyılda Bilimsel Devrim'in ve 18. yüzyılda Aydınlanma'nın etkileri altında gelişir. Aydınlanma Batılılar'ın ortamı ve toplumsal dinamikleri bilimsel ve mantığa dayalı bir şekilde anlamaya ve ona göre davranmaya başladıkları süreci anlatır. Yine 18. yüzyılda gerçekleşen Fransız Devrimi ve ardından da 19. yüzyıl Endüstri Devrimi, modernleşmeye yön verir.

Batı tarihinin Modern Dönem'inin başlangıcında Batılı medeniyet, o zamanlar var olan bazı diğer medeniyetlerden, örneğin Çin ve Japon medeniyetlerinden daha zayıftı. Çin ve Japon medeniyetlerinin kendilerini Batı medeniyetinden uzak tutmak için verdiği çabalar 19. yüzyılda başarısızlığa uğradı ve Batı medeniyeti bütün dünya üzerinde etkisini göstermeye başladı. Bu medeniyetin, yani modernleşmenin üç büyük özelliği vardı. Birinci özellik kapitalizm olarak bilinmektedir. Kapitalizm aracılığıyla dünya Avrupa'dan gelen ticarete açılmış, dünya ekonomisi ve piyasalar gelişmiş, toprak sahipleri ile çalışanları arasındaki ilişkiler de değişmiştir. İkinci özellik laikliktir ve laikliğin yerleşmesiyle sivil toplumda yeni düzenlemeler ortaya çıkmıştır. Üçüncü özellik ise bilmin ve mantıklı düşüncenin insanların ortamları ile olan ilişkilerini etkilemesi ve bilimsel kuruluşların geleneksel ve dini inançları yıpratmasıdır. (Gamble, 1981).

Atatürk modernleşme için çalışan ilk Türk lideri değildir. Osmanlılar'ın modernleşme yolunda yaptıklarını biliyoruz. Bunlar arasında en çok bilineni Tanzimat olarak isimlendirilendir. Sultan II. Mahmud 1826'da beş yüzyıllık yeniçeri ocağını top ateşleri ile birkaç saat içinde yok etti ve bu olaydan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda onyıllar

boyunca başarılı modernleşme girişimleri oldu. Bu arada, genel olarak, modernleşmenin dine aykırı olduğunu düşünenlerin çok ses çıkarmalarına izin verilmedi. İlk modern tıbbiyenin açılması bu dönemde olmuştur. Başlangıçta dinciler tıbbiyede otopsi yapılmasını önlemeyi başarmışlardı. Fakat II. Mahmud'dan sonra tahta çıkan Abdülmecid bunu değiştirdi. Niyazi Berkes (1964) bir Amerikalı'nın 1847'de İstanbul'da tıp öğrencilerini otopsi yaparken görüp şaşırıldığını ve dinlerine aykırı olan bir şeyi nasıl yapabildiklerini öğrencilere sorduğunu anlatır. Öğrenciler, "Efendim, burası dini arayacağınız bir yer değil" diye cevap vermişler (Berkes, 1999, s. 115-116). Demek ki Osmanlı'nın bu döneminde bilim, hiç olmazsa bu örnekte, dinin kısıtlamasından kurtulmuştu.

Ve din

Modernleşme bazen Batılılaşma olarak bilinir. Klasik devrin düşüncelerinin ve Hristiyan kültürünün modern Batı'ya yaptığı etkiyi göz ardı etsek bile bunların modernleşme ile ilişkilerini abartmamak gerekiyor. Andrew Gamble (1981) bu tezi savundu ve Batı'da yer almayan bir toplumun modernleşmeyi kabul etmesinin, o toplumun Batı'nın geleneksel medeniyetini, yani klasik devrin düşüncelerini ve Hristiyan kültürünü kabul etmesi anlamına gelmediğini vurguladı. Kabul edilelenler modernleşmenin yukarıda belirttiğim karakterleridir. Atatürk bir defasında evlatlık edindiği Afet'e şunu söylemişti: "*Biz Batı medeniyetini bir taklitçilik yapalım diye almıyoruz. Onda iyi olarak gördüklerimizi kendi bünyemize uygun bulduğumuz için dünya medeniyet seviyesi içinde benimsiyoruz.*" (Afetinan, 1971, s.23-24).

Bugünün Türkiye'sinde bazı bağnazların fısıldadıklarının aksine Atatürk, Türkiye'yi modernleştirmek ve yeni Türk kimliğini yaratmak için teşvik ettiği arındırma sürecinde İslam dinini yıpranmış eski paltoya yapışmış bir toz gibi silkeleyip atmak istemedi. Edward Mortimer yeni Türkiye'nin kurucusu Atatürk'ün Türkiye'de din ile alakalı yaptıklarını onaltıncı yüzyılda VIII. Henry'nin İngiltere'de İngiliz Reformasyonu (*English Reformation*) olarak bilinen Roma Papalığı'ndan ayrılmak için yaptıklarına benzetir. Atatürk İslam dinini ortadan kaldırmak istemedi, yalnız bu dini "her Türk vatandaşının inanabileceği ve kendine ait olduğunu hissedebileceği" bir şekle sokmayı

düşündü (Mortimer, 1982, s.138). Mortimer'in de algıladığı gibi Atatürk Türkiye'deki dini kurumların, yeni kurulan Türk devletinin ve böylece de Türk halkının kontrolü altına verilmesini istedi. Dini kurumlar halkı kontrol edeceğine, halk inandığı dini daha açıkça anlayıp dini kurumların baskılarından kurtulacaktı. İngiltere Roma'dan ayrıldıktan sonra oradaki manastırlar kapatılmıştı. Şimdi de Atatürk'ün Türkiye'sinde tekkeler gibi dini kurumlar etkisiz hale getirilecekti. Atatürk'ün yeni Türkiye hakkındaki vizyonu bilmin kabul edildiği modernleşmiş Türkiye'nin şeyhler, dervişler gibi kişilerin ülkesi olmamasıydı.

İslam Türk kültürünün çekirdeğinin bir parçasıdır. Yeni Türk kimliği gelişirken yeni Türkiye'de İslam dini ortadan kaldırılmak yerine yeni Türk milliyetçiliğine uygun bir şekilde benimsenmek, yani bir bakıma "Türkleştirilmek," istenmişti. Bence bu toplum psikolojisinin doğal bir sonucuydu. Wilfred Cantrel Smith (1957) yaptığı araştırmada Atatürk zamanındaki Türkiye'de "Türkleştirilecek" İslam dininin İngiltere'de onaltıncı yüzyılda ortaya çıkan "Anglikanizm" gibi algılanabileceğini söyler. Anglikanizm Hristiyan dini olarak kalmıştı; fakat İtalyanlar'ın veya Ruslar'ın Hristiyan dini değil, İngilizler'in benimsediği Hristiyan diniydi. Yeni Türk kimliğine uygun olan din de İslam dini olarak kalacaktı; fakat Türk halkının benimsediği, açıkça anlayabildiği ve onlara ait bir İslam dini olacaktı. Smith şunu sorar: "Niye Mustafa Kemal VIII. Henry'nin başarısını tekrarlamasın?" (Smith 1957, s.143).

İslam dinini Türk halkının daha iyi anlaması ve benimsemesi için Mustafa Kemal "resmi" bir şekilde Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilme çalışmalarıyla ilgilendi. Böyle bir çeviriyi gerçekleştirmek için 1926'da Türkiye Büyük Millet Meclisi maddi bir kaynak sağladı. İstiklal Marşı'nı yazan Mehmet Âkif çeviriyi yapmak için davet edildi. O dönemler Mehmet Âkif modernleşmeyi desteklemediği için Mısır'da yaşıyordu. Çeviriyi yapmayı önce kabul ettiyse de daha sonra evrensel İslam dininin takipçisi olarak kalmayı tercih etti ve yapmayı reddetti. 1928'de "Türk devletinin dini İslam'dır" ifadesi anayasadan çıkarıldı ve 1932'de ezan Türkçe okunmaya başlandı. 1937'de de, Mustafa Kemal'in Atatürk soyadını almasının ardından laiklik devletin temel bir ilkesi olarak anayasaya

yazıldı. Bu gelişme arındırma sürecinin yeni Türk kimliğine eklediği yeniliklerin en önemlilerinden biriydi.

Özdeşim

Savaşların veya toplumları sarsan büyük tarihi olayların ardından gelişen arındırma sürecinde politik lider ve onu takip edenler arasındaki ilişkide halk politik liderle özdeşim yapar ve liderin vizyonunu içselleştirir. Bunu bir çocuğun ebeveynleri ve onların tavırları ve görevleri ile bazen bilinçli olarak, fakat çok defa bilinçdışında özdeşim yapmasına benzetebiliriz. Bu özdeşimlerle yeni vizyon benimsenir ve paylaşılır. Bu nedenle toplumu sarsan olaylardan sonra toplumun politik liderinin kişisel yapısı çok önem kazanır (Volkan, 2004). Örneğin, 11 Eylül 2001'den sonra Amerika'nın başında Başkan George Bush'dan çok daha farklı kişiliğe sahip biri olsaydı bugünkü tarihi olayların başka bir biçimde gelişebileceği hakkında görüşler ortaya konmuştur. Demokrasilerde bile sarsıcı toplumsal olaylardan sonra, bilhassa bu olaylar toplumun düşmanları tarafından yaratılmışsa, liderin özgün kişiliği olayların ardından gelişecek tarihin hangi yolda ilerleyeceğini çok etkiler. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu çökerken, Türkiye halkı sarsılmışken, Atatürk gibi yüksek düzeyde bir zekaya sahip, onarıcı ve koruyucu bir kişiliği olan, devrim sırasında nerede durmanın gerçeklere daha uygun olduğunu görebilen ve en önemlisi, genel olarak, toplumun agresyonunu öne çıkarmak yerine sevgi ve onurluluğu yücelten bir liderin ortaya çıkması büyük bir talihin eseri idi.

Atatürk'ün yeni Türkiye için düşündüğü kimlikle yapılan bir özdeşime örnek vermek adına kendi babam ve annemden söz etmeme müsaade ediniz. Babam 1899'da Kıbrıs'ta bir Türk köyünde doğmuştu. Yedi kardeşi içinde tahsil gören tek kişiydi. Öğretmen oldu. Annem Kıbrıs'ın Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlılar tarafından İngilizler'e kiralanmasına ve İngiliz idaresinin Kıbrıs'a yerleşmesine kadar görev yapan Kıbrıs'lı bir Osmanlı kadısının torunuydu. Geleneksel bir aileden geliyordu. Annem de modern eğitim gören Kıbrıs'lı ilk Türk kadınları arasındaydı.

Mustafa Kemal Ağustos 1925’de Kastomonu ve İnebolu’ya gidip yeni Türkiye’nin erkek ve kadınının kıyafetlerini değiştirmesi için dramatik bir girişimde bulunduğu ve elindeki panama şapkasını halka gösterdiği zaman, henüz evlenmemiş olan babam 26 yaşındaydı ve Kıbrıs’ta bir köyde ilk okul öğretmeniydi. Mustafa Kemal Kastomonu ve İnebolu ziyaretleri sırasında halkı bir mücevherle -ama çamura bulanmış bir mücevherle- karşılaştırdı. Çamur, erkeklerin giydiği “altı kaval, üstü şişane,, kıyafetleri idi. Mustafa Kemal “*Mücevherin ışıldamasını istiyorsanız, onu üzerindeki çamurdan arındırmanız gerekir,, dedi. Bir de şunları söyledi:*

“Türk ve İslam alemine bakın; zihniyetlerini, fikirlerini medeniyetin emrettiği tahavvül ve tealiye uydurmadıklarından ne büyük felaket ve ıstırap içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve en nihayet son felaket çamuruna batışımız bundandır. Beş altı sene içinde kendimizi kurtarmışsak zihniyetlerimizdeki tebeddüldendir. Artık duramayız. Behemmehâl ileri gideceğiz.; çünkü mecburuz. Millet vazihan bilmelidir, medeniyet öyle kuvvetli bir ateştir ki, ona bigâne olanları yakar, mahveder. İçinde bulunduğumuz ailei-i medeniyede lâyıık olduğumuz mevki bulacak ve onu muhafaza ve ilyâ edeceğiz. Refah, saadet ve insanlık bundadır. ,, (İmece 1959, s.47)

Erkeklere seslenerek onlardan kadınların kıyafetlerini değiştirmelerini desteklemelerini ve bencilik göstermemelerini istedi. “...kadınlarımız da bizim gibi kavrayışlı ve anlayışlı insanlardır. Onlara ahlaka ait kutsal kavramları telkin etmek, milli ahlakımızı anlatmak ve onların dimağını nur ile, temizlikle donatmak esası üzerinde bulduktan sonra fazla bencilliğe lüzum kalmaz. Onlar yüzlerini cihana gösterebilsinler. Burada korkulacak bir şey yoktur.,, (İmece 1959, s.47)

Bilindiği gibi Mustafa Kemal’in bu seyahati sırasında onu dinleyen erkeklerin çoğu feslerini, türbanlarını atarak evlerinde amatörce yapılan şapkaları giydiler. Mustafa Kemal Ankara’ya döndüğü zaman onu karşılayan erkeklerin başında da şapkalar vardı. Bu olay karizmatik bir lidere karşı ani olarak verilen bir tepkiyi ve onu *taklit* etmeyi gösterir. Özdeşimin gelişmesi zaman alır. Taklit etme özdeşime bazen dönüşür, bazen de dönüşmez. Halkın liderle özdeşimi gerçekleşirse toplumsal süreçler yeni yollarda ilerler.

Babam 1970’de öldükten sonra onun el yazısı ile yazılmış hatıraları bana verildi. Bu hatıralarında benim daha önce de bildiğim bir olayı anlatır. Mustafa Kemal’in Kastomonu ve İnebolu ziyaretlerinde ne yaptığını öğrendikten sonra bir şapka almış ve öğretmenlik yaptığı köyün kahvesine gitmiş. Orada bir masanın üzerine çıkıp elindeki şapkayı kahvehanedeki köylülere göstermiş ve Mustafa Kemal’i “taklit“ ederek, “*Efendiler, bunun adı şapkadır*“ demiş. Az kalsın orada bulunan imamın teşvikiye köylüler babamı öldürmeye kalkışacaklarmış. Hatıralarında babam inatla köylülere yeni Türk kimliğini nasıl öğrettiğini anlatır. Yani içinde Türk lideri ile yaptığı özdeşimin yavaş yavaş nasıl geliştiğine bir örnek verir. Türkiye’de milyonlarca insanın da bu yeni Türk kimliği ile özdeşim yaptığı bir gerçektir.

Ben çocukken annem siyah çarşaf giyerdi. Kendini Kıbrıs’taki eski Osmanlı büyüklerinin bir devamı olarak gördüğünü tahmin ediyorum. Bu nedenle giydiği çarşaf o zamanın modasına çok uygundu. Evde hem annem hem de babam annemin özgürlüğe nasıl kavuşacağını konuştular. Bir gün genç annem çarşafını attı. Babam ile yan yana başları dik yürüyerek yaşadığımız mahallenin sokaklarında beraber dolaştıklarını hatırlıyorum.

Geçen sene üç ay için Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi psikiyatri anabilim dalında misafir hocaydım. Ankara’ya gelişimin ikinci haftasında eski bir sınıf arkadaşımın evine yemeğe gittim. Onyıllar önce ben Ankara Tıp Fakültesi’nde öğrenci iken ve henüz birbirleriyle evlenmemişlerken tanıdığım, benden yaşça küçük bir karı koca da yemeğe katıldılar. Gelen hanım altmış yaşlarındaydı. Genç bir kadinken ve sonra da altmışlarına varana dek başı açık olarak gezen bir üniversite mezunuydu. Bu karı kocayı geçen sene görmemden dört ay önce kadın başını örtmüş ve aynı zamanda genç kızlarının da başlarını örtmelerini sağlamıştı. Ben yetmişlerime varmışken çocukluğumda annemin yaptığının şimdi yüz seksen derece tersini yapan bir örnekle karşılaşıyordum.

Atatürk’ün yarattığı Türk kimliğinin yıpratılması

Yukarıda bahsettiğim yeni Türkiye’deki dinsel tutumlara ve kıyafete yaklaşımdaki değişiklikler, sarsıcı tarihi olayları takip eden bir arındırma sonucu gelişen modernleşmenin yarattığı bu kimliğin iki somut sembolüdür. Bugünkü Türkiye’de bu iki

sembolde görülen geriye dönüş, Atatürk'ün yarattığı ve savunduğu Türk kimliğinin nasıl yıpratılmaya çalışıldığını göstermektedir.

Arnold Hottinger 19 sene önce, 1977'de, şunları yazmıştı:

“Atatürk, sık bir ormanı andıran Türk siyasetinin içinde sağduyuya dayanan kama şeklinde bir yol açtı. Modern Türkiye'nin Babası'nın zamanında, bu kamanın ucu öylesine genişti ki, başlangıçta bütün ormanı temizliyormuş gibi görünüyordu. Onun ölümünü izleyen onyıllar içinde bu geniş yol daraldı; ağaçlar yükseldi, kökleri dört bir yana yayıldı. Ancak bu yolun genel doğrultusu bugün de korunuyor ve istendiğinde bu yol üzerinde yürümek hala mümkündür.” (Hottinger, 1977, s.81)

Son senelerde Hottinger'in bahsettiği yolun yalnız daha da daraldığını görmekle kalmıyoruz; bu yolun doğrultusunun da değiştirilmek istendiğine şahitlik ediyoruz. Turistik bir kasaba olarak geliştirilmekte olan Beypazarı'nda bir müze var. Bu müzede Cumhuriyet'in ilk onyıllarındaki Beypazarı'nın tarihine ait fotoğraflar sergilenmektedir. Bazı fotoğraflar büyük Türk siyaset adamlarının Beypazarı'na yaptıkları ziyaretleri göstermektedir. Bu siyasi adamların etrafında toplanan veya başka toplumsal faaliyetler için bir araya gelen Beypazarı hanımları bu fotoğraflarda türbanlı değildir. Geçen sene Beypazarı'na gittiğim zaman müzede bu resimler beni çok etkiledi. Benim ziyaretim sırasında Beypazarı'nda yaşayan hanımların çoğu başörtülüydü ve Atatürk'ün tabiri ile buradaki erkeklerin çoğu, bencillik ediyordu. Tabii ki Beypazarı'nda gördüklerim bugünkü Türkiye'nin her yerinde gözlemlenebilir. Atatürk'ün yarattığı modern Türk kimliğinin kıyafetle ilgili somut sembolünde büyük bir değişim yaşanmaktadır.

Bu arada kadınların ve erkeklerin toplantılarda ayrı yerlerde oturtulması, bir törende çarşaf giyen genç kızların yürüyüş yapması, bir erkekle evlilik dışı beraberlik kuran kadınların bir değnekle yüz defa vurularak dövülmesinin istenmesi, dans etmenin şeytan işi olduğunun savunulması, el ele yürüdükleri için iki genç kızın dayak yemesi, Ramazan ayında oruç tutmadıkları için üniversitelerinin yemekhanelerinde öğrencilerin dövülmesi, okul ihtiyacı içerisindeki köylerde kasabalarda mevcut camilere her geçen gün yenilerinin eklenmesi, dinin bir bahane olarak kullanılarak kadınlara uygulanan çeşitli şiddet eylemelerinin savunulması, tıbbiyede kız öğrencilerin erkek hastaları muayene etmelerine

karşı çıkılması, abdest alırken kanda alyuvar sayısının çoğaldığını ve kan basıncının normalleştiğini söyleyen kitapların 11. sınıf öğrencilerine ücretsiz dağıtılması, linç olayları ve Türk eğitim sisteminde dini eğitime verilen önemin giderek artan şekilde vurgulanması gibi haberleri her gün gazetelerde okuyoruz. Haberlerin her biri tek başına küçük ve önemsiz görülebilir. Fakat dine yaklaşımdaki geriye dönüşün bir virüs gibi yayıldığını görmemezlik edemeyiz. Atatürk'ün yarattığı Türk kimliğinin dinle ilgili somut sembolünde büyük bir değişim yaşandığı görülmektedir.

Geçen sene Beypazarı'nı ziyaret ederken içimden orada yaşayan insanlara ninelerinin ve dedelerinin yürüdükleri yolu bırakıp başka bir yolda yürümeye başlamalarının, başka türlü bir kimlik oluşturmalarının nedenlerini sormak geldi ama kimseye sormadım. Bu soru üzerinde düşündüğüm zaman cevap vermenin hiç de kolay olmadığını anladım. Bir cevap bulabilmek için siyasal disiplinlerden psikolojik disiplinlere kadar çeşitli disiplinlerden toplanacak bilgilerin birleştirilmesi gerektiğini gördüm.

Hotttinger'in 1977'de yazdıklarından sonraki yaşanan 19 sene içinde, Atatürk'ün yarattığı modernleşmiş Türk kimliğini yıpratın yurt içinde gelişen olaylar ve dışarıdan gelen baskılar listesi uzundur. Gerçekte 1940lar'ın sonuna doğru Türkiye'de çok partili sisteme geçildikten sonra İslam dini politikaya karıştırılmaya başlanmıştır. 1980'de dine dönük politikanın komünizm tehlikesine karşı bir güç yaratacağına inanılmıştı. O zamanlar Türkiye'de dini politikaya ortak etmenin Türk politik süreçlerini ne kadar çok etkileyebileceği ve bugünkü duruma dönüşebileceği tahmin edilmemişti. Türk siyaset tarihinde gelişen olayların yanısıra Atatürk'ün yarattığı Türk kimliğini yıpratın daha başka etkenlerin de olduğu açıktır. Amerika'nın "Yeşil Kuşak,, ("*Green Belt*,,) politikası, Kürt sorunu, PKK terörizmi, küreselleşme, 11 Eylül 2001'den sonra gelişen tarihi olaylar, Avrupa Birliği'nin yaptığı aşağılamalar gibi etkenler Atatürk'ün yarattığı Türk kimliğini etkilemektedir. Burada bu gibi etkenlerin uzun bir listesini yapmayacağım...

İçeride ve dışarıda meydana gelen gelişmelerin sonucu olarak Atatürk'ün yarattığı ve savunduğu kimlikle özdeşim yapanların yanısıra, başka türlü bir kimliği bugünkü Türk kimliği olarak algılayanların sesleri de yükselmiştir.

Tarikatlar

Bir kitabımda toplumsal gerilemenin yirmi özelliğini detaylı bir şekilde anlatmış bulunuyorum (Volkan, 2004). Bu konuşmamda yalnız büyüsel inançların ve körü körüne dine dönmenin toplumsal gerilemenin bir özelliği olduğunu söylemekle yetineceğim. Yalnız Türkiye’de değil dünyanın birçok yerinde örneğin Amerika’da, 11 Eylül 2001’den önce ve bilhassa bu tarihten sonra, körü körüne dine dönüş büyük bir hız kazanmıştır. Bugünlerde dünyanın bir çok yerinde toplumların gerileme (*regression*) içinde olduklarına inandığımı söylemek istiyorum.

Şimdi Türkiye’ye dönelim. 2005-2006 döneminde 454 imam-hatip lisesinde 108 binin üzerinde öğrenci eğitim gördü. Aynı zamanda sayıları yaklaşık 5 bini bulan Kur’an kurslarına gidenlerin sayısı 154 bine yaklaştı. İlköğretimin 5. sınıfını bitiren 1 milyon 473 bin “gönüllü,, çocuk 2006’nın Haziran ayında verilen Kur’an kurslarına kayıt yaptırdı (Hasan, 2006).“Kaçak,, Kur’an kursları olarak bilinen kurslara gidenlerin sayısını ise bilmiyorum.

13 Eylül’de Hürriyet gazetesinin ön sayfasında bir karikatür yayınlandı. Bu karikatürde bir adam yol soran bir başka adama şunları söylüyor: *“İleride, Sami Efendi tarikatını geç, dümdüz git... Mahmut Hoca tarikatından sağa dön...Tam karşına gözlüklü Ahmet Hoca tarikatı çıkacak...Oradan sola dön, ikinci dükkan... ”*. Türkiye tarikatlarla doldu.

Tarikatların ve başka dinlerdeki bunlara benzeyen oluşumların tipik özellikleri şunlardır (Volkan, 2004; Volkan ve Kayatekin, 2006):

- 1- Bir kutsal kitabın oluşu: Türkiye’deki tarikatlarda tabii ki bu kutsal kitap Kur’an’dır.
- 2- Bu kutsal kitabın hangi kısımlarının önemli olduğunu ve bunların “gerçek,, anlamını bilen ve “yol gösteren,, (Tarikat Arapça “tarik,, (yol) kelimesinden gelir) tek bir dini liderin bulunuşu: “Gerçek,, anlam dışında başka bir anlam kesinlikle olamaz. Herşeyin “gerçeğini,, bilen lider ölmüş (bazan asırlarca önce) veya uzak bir yerde bile olsa tarikatın bulunduğu yerde onun uzantısı olan bir kişi vardır. Türkiye’deki tarikatların liderleri tipik olarak erkektir.

3- Körü körüne itaat etme: Liderin söylediklerine körü körüne itaat edilir ve kutsal kitabın seçilmiş yerlerindeki “gerçekleri,, takip etme zorunluluğu vardır. Böylelikle tarikata üye olanların kişisel ve kişilerarası bilinçli, fakat daha önemlisi bilinçdışı çatışmalarının ortaya çıkardığı kaygılar örtbas edilir. Psikolojik bir deyimle, tarikat ve tarikat lideri tarikat üyelerinin dıştaki üstbenliği (*external superego*) haline gelir. Dıştaki bir üstbenliğin gösterdiği yolda ilerledikçe tarikat takipçisi iç çatışmalarının ortaya çıkaracağı kaygılardan kendini korumuş olur. Fakat tabii ki bunun karşılığında çok büyük bir şeyi kaybeder, kendi özgürlüğü. Tarikat lideri, örneğin bir şeyh, üyeleri tarikata bağımlı hale getirir ve böyle dini oluşumlardan ayrılmak çok zordur. Liderin seçtiği “kutsal,, eylemleri takip etme mecburiyeti tarikata bağlı olan insanların kişisel yaşamlarını ve iç dünyalarını değiştirir.

4- Tarikat üyelerinin kendilerini hem tümgüçlü hem de mağdur görmeleri: Liderin söylediklerine körü körüne itaat etmekle ve Allah’a yaklaşmanın tek yolunun bulunduğu inancını geliştirmekle tarikat üyelerinde tümgüçlülük hissi ortaya çıkar. Burada bir çelişki yaratan şey bu “tümgüçlü,, kişilerin aynı zamanda kendilerini mağdur olarak algılamalarıdır. Allah’a yaklaşmanın en iyi yolunu yalnız kendilerinin bildiğine inandıkları için bilinçli olarak veya bilinçdışında, ait oldukları tarikatın dışında kalanların onları kışkırdıklarını algırlar. Bu da mağdurluk duygusunu geliştirir ve bunun sonucu olarak kendilerinin, daha farklı bir “gerçeği,, bilen başka tarikatların üyelerinin, “Atatürkçü,,lerin, bilim insanlarının, “Allah’a inanmayanların,, veya “yabancılara satılmış,,ların saldırganlıklarının hedefi olduklarına inanırlar.

5- Mazokistik ve sadistik hareketlerin ortaya çıkma ihtimalinin artması: Eğer tarikatın üyeleri liderlerine ve/veya seçtikleri “gerçeğe,, dışarıdan bir baskı geldiğini sezerlerse ve bu paylaşılmış algılama lider tarafından da kışkırtılırsa, tarikatın ve tarikata üye olmakla gelişen dini kimliğin zarar görmesinden korkulur. Bunu önlemek için kendilerini tümgüçlü fakat aynı zamanda mağdur olarak algılayan tarikat üyeleri sadistik hareketlerle “düşmanlarına,, saldırabilir veya mazokistik hareketlerle kendilerine zarar verecek girişimlerde bulunabilirler. Türkiye’deki tarikatlara benzeyen fakat diğer dinlere ait olan bazı oluşumlarda (örneğin, Jim Jones’un kurduğu “İnsan Tapınağı (*People Temple*),,ve Joseph DiMambro’nun kurduğu “ Güneş Tapınağı Takipçileri (*Order of Solar Temple*),, gibi) grup üyelerinin bazen hep birlikte intihar ettiklerini biliyoruz. Türkiye’de

paylaşılması böyle kitlesel bir mazokistik olayın yaşandığını hiç duymadım. Paylaşılmış sadistik olaylar hakkında daha çok bilgimiz vardır.

6- Paylaşılmış ahlakın değişimi: “Düşmanlara” zarar verme ve hatta onları öldürme gibi daha öncesinde kabul edilemez görülen kişisel veya toplumsal eylemler kabul edilir.

7- Tarikatın etrafına psikolojik bir duvar örme: Tarikat üyeleri kendilerini açıkca veya bilinçdışında mağdur gördükleri için kendilerini koruma ihtiyacı duyar ve etraflarını psikolojik bir duvarla sararlar. Bu psikolojik duvarın varlığını somut olarak pek çok şekilde görebiliriz. Örneğin tarikat üyelerinin giydikleri elbiseseler veya başörtülerindeki özel renkler, semboller ya da başörtülerini bağlama şekilleri onları “başkaları”ndan ayır tutar. Böylelikle üyelerin kıyafetleri kendileri ile “başkaları” arasında bir duvar yaratır.

8- Tarikatlardaki aile, cinsiyet kavramları ve cinsel tutumlardaki değişimler: Liderin kutsal kitabı anlayışına göre yeni aile standartları ortaya çıkar. Türkiye’deki tarikatlarda bu standartlar çoğunlukla kadınları aşağılayan ve özgürlüklerini kısıtlayan karakteristikler içermektedir. Çocuk yetiştirme yöntemlerinde de kızlara olan baskı artar. Kadınlık kavramı yalnız lidere ve onu takip eden tarikat erkeklerine “süt,, veren ve hizmette bulunan kişiler seviyesine indirilir.

Sorumluluk

Yukarıda bahsettiğim kıyafet ve dinsel kimlikle ilgili somut sembollerde ortaya çıkan değişiklikler ve tarikatların sayılarındaki artış Türkiye’de demokrasinin daha da geliştiğini mi yoksa bir gerilemeye gittiğini mi göstermektedir? Yüzeyde herkesin başkalarına veya topluma bir zarar vermeden istediğini giymesi, istediği dini inanca bağlanması ve istediği tarikata üye olması demokrasinin en temel prensibine uygun görülür. Böyle düşünürsek Türkiye’de demokrasinin daha da geliştiği kanaatine varabiliriz. Bana kalırsa böyle düşünmek durumu basite indirgemektir. Bu soruya daha derin bir cevap vermek için, Atatürk döneminde gelişen arındırmayı ve bugünkü Türkiye’de gözlemlediğimiz bu arındırmayı yıpratın ve sanki yeni ve iyi bir arındırmamış gibi gösterilmeye çalışılan olayları karşılaştırmamız ve aralarındaki büyük farkları dile getirmemiz gerekiyor. Eğer bu sorunun cevabı “Türkiye bir gerilemeye gidiyor,, ise o zaman bu gerçeği saklamaya çalışan sahte “demokrasi,, örtüsünü daha kolay kaldırabilir, dinin, şimdi Amerika dahil başka ülkelerde de olduğu gibi gerilemeye

alet edildiğini açıkca dile getirebilir ve Türkiye’deki toplumsal gerilemenin nedenlerini daha yakından inceleyebiliriz.

Bu tür nedenlerin tam bir listesini oluşturabilmek için disiplinlerarası işbirliğinin ve ciddi çalışmaların yapılması gerektiğine inanıyorum. Böyle çalışmalar belki de günümüzde Türkiye’de yapılmaktadır fakat bunlar hakkında çok fazla bilgiye sahip değilim. Eğer yapılmıyorsa bunların politikanın alanı dışında, üniversitelerde veya politik olmayan diğer akademik kuruluşlarda yapılması sorumluluğu ortaya çıkıyor. Daha önemli olan bugünkü Türk kimliği sorunlarına getirilen, saldırganlığı ve bölücülüğü dışarıda bırakan “terapötik” cevapların disiplinlerarası çalışmalarla bulunmasıdır. Bu vesileyle politik psikoloji dediğimiz ve Türkiye’de Abdülkadir Çevik gibi akademisyenlerin üzerinde çalıştığı ve geliştirmek için uğraştığı bilim alanının önemini vurgulamak istiyorum (Çevik, baskıda). Son onyıllarda gelişen ve politik psikoloji dediğimiz bilim dalı, toplum kimliğinin ve toplumlar arası ilişkilerin nasıl geliştiklerini, toplumsal gerilemenin hem bilinçli hem de bilinçdışı nedenlerini ve lider-takipçi ilişkilerindeki süreçleri derinden inceler.

Atatürk kendi özel kişiliğinin psikolojik dürtülerini yücelten ve bir milleti onaran nadir liderlerden biriydi. Afetinan, 21 Haziran 1935’te Atatürk’e bir gazeteci tarafından sorulan “mesut musunuz” sorusuna onun verdiği cevabı bir kitabında şöyle belirtmiştir: “*Mesutum, çünkü muvaffak oldum.*” (Afetinan, 1971, s.105). Atatürk soyadını aldıktan yedi ay sonra böyle bir cevap vermesi onun yeni Türk kimliğini geliştirdiğine ve Türkler’in ebeveyni olduğu inacına uygundur. Fakat Norman Itzkowitz’le yaptığımız araştırmada aldığı “Atatürk” kimliğinin Mustafa Kemal’e tam bir rahatlama vermediği kanaatine vardık. Yıllarca Türk halkını kurtarma, yeni Türkiye’yi onarma ve yeni bir Türk kimliği geliştirme ile uğraşan Atatürk, yaşamının son yıllarında giderek kötüleşmeye başlayan sağlık sorunları, ilerleyen yaşı ve Nuri Conker gibi yakın arkadaşlarını kaybetmenin üzüntüsü gibi nedenlerle yaratıcılık işlevlerini istediği gibi kullanamıyordu. Gelecekteki Türk nesillerinin başlattığı yolda devam etmesini ve yeni Türk kimliğini kişiliklerinin temeli yapmalarını istemişti. Bunu başarabilen ve bugün yaşayan Türk nesli Türkiye’nin dünya düzenindeki onurlu yerini alması için onun imgesi

arkasında saklanmak yerine nasıl bir Türkiye istediklerini kendi kişiliklerine dayanarak ifade etmelidir.

Beni dinlediğiniz için hepinize teşekkür ederim.

Yazar bu konuşmanın Türkçe yazılışına yaptığı büyük yardım için Dr. Serap Erdoğan'a teşekkür eder.

Kaynaklar

Abse, D. W. and Jessner, J. (1961) The psychodynamic aspects of leadership. S. Grabard ve G. Holton, editörler, *Excellence and Leadership in a Democracy*, s. 693-710. New York: Columbia University Press.

Abse, D. W. and Ulman, R. B. (1977) Charismatic political leadership and collective regression. R. S. Robins, editör, *Psychopathology and Political Leadership*, s. 35-52. New Orleans: Tulane University Press.

Afetinan, A. (1971) *M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*. İstanbul: Kültür Yayınevi

Aydemir, Ş. S. (1969) *Tek Adam*. 3 cilt. İstanbul: Remzi Kitabevi

Berkes, N. (1999) *The Development of Secularism in Turkey*. New York: Routledge, 1964.

Çevik, A. (1993) Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Türkiye: Psikopolitik bir gözlem ve değerlendirme. A. Çevik ve B. Ceyhun, editörler, *Sovyetler Birliği'ndeki Politik Değişim ve Yeni Yapılanma*, s. 68-88. Ankara: Başbakanlık Basımevi

Çevik, A. (baskıda) *Politik Psikoloji: Bireysel ve Toplumsal Kimlik Gelişimi ve Terorizm Psikolojisi*

El Sadat, A. (1979) *In Search of Identity: An Autobiography*. New York: Harpercollins.

Hasan, A. (2006) Kur'an kursu öğrencileri imam hatiplilerden fazla. *Milliyet*, 12 Eylül, s.16.

Hottinger, A. (1977) Turkey's search for identity: Kemal Atatürk's heritage. *Encounter*, 48:75-61.

Modell, A. (1976) The holding environment and the therapeutic action of psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 24: 255-307.

Mortimer, E. (1982) *Faith and Power: The Politics of Islam*. New York: Vintage Books.

Gamble, A. (1981) *An Introduction to Modern Social and Political Thought*. London: Macmillan

Granda, C. (1973) *Atatürk'ün Uşağı İdim*. İstanbul: Hürriyet Yayınları.

Smith, W. C. (1957) *Islam in Modern History*. Princeton: Princeton University Press.

Volkan, V. D. (1997) *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. New York: Farrar, Straus & Giroux. (*Kan Bağı: Etnik Gururdan Etnik Teröre*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1999)

Volkan, V. D. (2000) Traumatized societies and psychological care: Expanding the concept of preventive medicine. *Mind and Human Interaction*, 11: 177-194.

Volkan, V. D. (2004) *Blind Trust: Large Groups and Their Leaders in Times of Crises and Terror*. Charlottesville, VA; Pitchstone Publishing (Körü Körüne İnanç. İstanbul: OkuyanUs Yayınları, 2005)

Volkan, V. D. (2005) *Mustafa'yı Atatürk Yapan Psikolojik Süreçler*. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Volkan, V. D. (2006) *Killing in the Name of Identity: A Study of Bloody Conflicts*. Charlottesville, VA: Pitchstone Publishing.

Volkan, V. D. and Ast, G. (1994). *Spektrum des Narzißmus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Volkan, V. D. ve Itzkowitz, N. (1984) *The Immortal Ataturk: A Psychobiography*. Chicago: University of Chicago Press. (Ölümsüz Atatürk. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1988, 2005).

Volkan, V. D. ve Kayatekin, M. S. (2006) Extreme religious fundamentalism: Some psychoanalytic and psychopolitical thoughts. *Psyche & Geloof*, 17: 71-91